

Kap 2 : Enväldet

Sveär eghe konung at taka ok sva vräka.
[Svenskar äga konung till- och avsätta?]
Äldre Västgöotalagen c. 1219-1225.

I den skolastiska traditionen cirka 1000-1400 hänvisade man gärna till antika auktoriteter så fort diskussionen kom in på monarkins vara eller inte vara: Aristoteles, Platon, Polybios, m fl. Monarki definierades som envælde för det allmänna bästa. Demokrati definierades som de mångas välde för sina egna särintressen. Det enda som var sämre än demokrati var pöbelvälde. Aristoteles monarkier (småriken styrda genom personliga dekret) hade dock få likheter med de senare europeiska 1800-talsmonarkierna (byråkratiska kolosser styrda genom en lagstiftning & en byråkrati som implementerade den). Nya tider krävde nya idéer.

1500-talets politiska ”klassiker” var Bodins tankar (1577) om *suveränen* endast bunden av Gud & naturlagarna. 1600-talets politiska klassiker var Hobbes ”Leviathan” (1651) om hur folket för sitt eget bästa skulle underkasta sig en absolut monark. 1700-talets politiska klassiker var Montesquieus ”Om lagarnas anda” (1748) (som bl a förespråkade en skriven konstitution, maktdelning & hänsyn till varje lands politiska traditioner), Blackstones ”Commentaries on the Laws of England ” (1765) & Burkes ”Reflektioner om franska revolutionen” (1790).

* * *

Medeltiden

Sveriges tidiga historia är dåligt dokumenterad, men från 1000-talet (?) valdes kungarna av ett råd som sammanträdde vid Mora ting i Uppland. Därefter godkändes valet av de olika landskapstingen genom att kungen besökte dem på en sk Eriksgata. Kungarna valdes på livstid, men regeringstiden var ofta kort p g a för tidig död eller påtvingad abdikation.

Från 1250 var Sverige i praktiken ett arvrrike under Folkungaätten. Från c. 1280 fanns ett kungligt råd. Från 1290 en förmyndarstyrelse. Någon i denna tycks ha översatt den franska kungaspegeln *De regimine principum* & anpassat den till svenska förhållanden. *Konunga- och hövdingastyrelsen* är det första svenska exemplet på skolastisk statsvetenskap. Jag citerar ur Lindroths lärdomshistoria:

”Den vise Aristoteles lärde, att människan var en samhällsvarelse, ett ”samwistelikt djur”, och varje samhälle krävde en fast ledning – en enväldig kung eller furste, som var Guds ombud, hans ”syssloman”. Desto viktigare var [då] frågan om kungadömet statsrättsliga natur, om arvrrike kontra valrike. Konungastyrelsen tar energiskt parti för arvriket ... Som mer än människa måste monarken ställa sitt leverne gudligare och dygdigare än andra, det visste både Aristoteles och Salomo. Orubblig rättvisa och stadighet skall vara hans ögonmärken, han måste vara givmild, ödmjuk och trofast, under hans spira skall alla – riddare, allmoge och enkla daglönare – njuta lag och rätt, fred och trygghet. Här tecknas den augustinske gode konungen, tyrannens motsats.

...

[Andra auktoriteter är valda stycken ur Thomas av Aquinas' arbeten] (bl a hans bara delvis äkta statslära, *De regno*), en skrift om dygderna som tillskrevs en biskop Martin från 500-talet men mest rymmer stoisk moralfilosofi. Därtill kanonisk och romersk rätt, den oundviklige Augustinus och den kyrkofader Cyprianus tillskrivne ”om de tolv missbruken”, fylld av augustinsk anda.”¹

¹ Lindroth 1975a: ss. 100-101.

Sammanfattningsvis: En moraliskt högstående kung, ett enväldigt styre & ett arvrike. Det specifikt svenska tycks ha varit kraven på läskunnighet, ett höviskt uppträdande och att uppfylla sina civila, husliga & militära plikter.

*

Stormaktstiden

Under medeltiden debatterades monarkin med religiösa argument. 1600-talet tog den sekulära "naturrätten" över. Man tog för givet att alla hade sina av födseln givna rättigheter, som dock i samhällets intresse måste inskränkas av ett styre. Polerna i debatten var den ovan nämnde Jean Bodin som förespråkade monarkens absoluta personliga suveränitet över undersåtarna & hans motsats, idéströmningen "Monarkomakerne", som med naturrättsliga argument ville tillvarata undersåtarnas rättigheter. Kompromissen blev teorin om "samhällsfördraget" – att folket i eget intresse delegerat sin av naturen givna makt till *suveränen*, men i gengäld krävde garantier för att denne höll sig till kontraktet. De stora namnen i debatten om samhällskontraktets konsekvenser är tysken Johannes Althusius (1557-1638), holländaren Hugo Grotius (1583-1645), engelsmannen Thomas Hobbes (1588-1679) & svensk-tysken Samuel von Pufendorf (1632-1694). Det dröjde dock innan teorin fick något svenskt genomslag:

"Det låg i tidvarvets kynne, att de alla illustrerade statskonstens hemligheter med hjälp av Bibeln och antika historieskrivare som Herodotos, Polybios och Livius. Aristoteles angav snarast ramen, nu liksom under medeltiden, att fylla med levande innehåll. Hans utredning i Politiken av de tre statsformerna monarki, aristokrati och demokrati var aktuell hela 1600-talet. Vid sin visitation av Uppsala universitet 1637 prisade Axel Oxenstierna Aristoteles som den yppersta av politiska författare och inskräpte, att den aristoteliska etiken gav den fasta grunden för stats- och rättsfilosofin; sambandet mellan statskunskap och morallära betraktades som fast och orubbligt."²

Anledningen till fördröjningen var förmodligen att teorin om samhällsfördraget länge uppfattades som att slå in öppna dörrar. Sverige var nämligen i tidens terminologi en s k blandad monarki "där fursten i sitt regemente på något sätt var bunden av folkets – rådets och ständernas – samtycke."³ Naturrättsteorierna legitimerade sakernas tillstånd, men innebar i sak ingenting nytt. Alla svenskar hade samma rättigheter, även om vissa – kungen, riksrådet & adelsståndet – hade delegerats fler rättigheter än andra. För kungen motiverades detta med läran om...

"... det dubbla majestätet och fundamentallagarna. Läran om "det dubbla majestätet" innebar, att makten tänktes som faktiskt fördelad mellan konung och undersåtar. Den "verkliga" makten (majestas realis) låg hos folket, fursten ägde bara en "personlig", tillfällig makt (majestas personalis). Och denna reglerades av de s.k. fundamentallagarna, varmed avsågs de eder, försäkringar och andra stadgar, som han vid sitt makttillträde förpliktat sig att följa."⁴

[De fem fundamentallagarna var Lutherska trosenheten, arvföreningen, kungaeden, 1634 års regeringsform och ständernas beslut. Regeringsformen var enligt juristerna Loccenius (1598-1677) & Wexionius (1583-1651) tänkt att grundlagsskydda maktfördelningens principer.]

Under drottning Kristina & hennes efterföljare gjordes stora ansträngningar att genom "cherry

² Lindroth 1975b: s. 353.

³ Lindroth 1975b: s. 354.

⁴ Lindroth 1975b: ss: 357-358.

picking” & vinklade citat vrida naturrätten i absolutistisk riktning. Mest framgångsrik i detta var (enligt Lindroth) svensk-tysken Samuel von Pufendorf som förespråkade ett närmast oinskränkt envælde i Bodins & Hobbes anda:

”Kungens vilja var enligt naturen orubblig lag identisk med statsvilja. Den som innehade högsta makten (summum imperium) härskade efter eget godtycke och var inte skyldig att för någon dödlig redovisa sina gärningar, omgiven dessutom av en särskild ”helighet”. Den naturliga lagen var till för att kuva den mänskliga naturen, där låg paradoxen i Hobbes' och Pufendorfs statslära. Omistligt för dem båda, liksom för tidevarvet i dess helhet, var Ordningens begrepp; det mänskliga samhället liksom universum i sin helhet var underkastat oföränderliga normer [=statsläran var fysik, matematik & logik snarare än politik].”⁵

[Konsekvenserna av Pufendorfs statslära för monarkin skiftar beroende på vem som beskriver hans teorier. Mig tycks han som en mildare variant av Hobbes, men naturrätten – även Pufendorfs utspädda variant – kan uppenbarligen användas för att motivera vad som helst.]

Pufendorfs verk brukar räknas som stormaktstidens viktigaste (=mest inflytelserika) vetenskapliga arbete, men att han i likhet med Hobbes frikopplade statsvetenskapen från en kristen moralfilosofi väckte en oerhörd opposition & det dröjde innan hans teorier fick genomslag. Det karolinska enväldet var hur som helst inte ett samhällsfördrag utan ett envælde av Guds nåde: 1680 gjorde sig Karl XI obunden av regeringsformen. 1682 övertog han den lagstiftande makten inkl beskattningsrätten. 1689 blev all kritik majestätsbrott. 1693 beskrevs han som en ”envälds, allom bjudande suverän”, som inte var någon på jorden ”för dess aktioner responsabel”. Den begränsade monarkin (*monarchia limitata*) var tillfälligt i nedan.

*

Frihetstiden

Under 1700-talet återvann naturrätten sin ställning, men tillämpningen var annorlunda: folket var suveränen & samhällsfördraget nu ett vapen mot despotin. Den svenska frihetstiden var en levande illustration av de politiska konsekvenserna: 1719 samlades representanter för ett fritt folk till ett ständermöte, kom överens om statsskicket och slöt ett för drottning Ulrika Eleonora ofördelaktigt härskarfördrag. Inspirationen antas ha varit den engelska ärorika revolutionen 1688-1689 och dess talesman John Locke (1632-1704) genom sitt verk ”Two treatises on government” (1690):

”När all verklig makt (majestas) med ett radikalt grepp förlades till Ständerna, betydde det att naturrättens evigt giltiga normer verkställdes; folket var maktens innehavare och kunde förläna den åt vem eller vilka det ville. Det har sagts, att både ett samhälls- och ett härskarfördrag enligt konstens regler är inneslutet i 1719 års regeringsform. Dess propagandist, David Silvius, utvecklade närmare den fördragsteoretiska innebörden efter Grotius och Pufendorf men torde ha påverkats Statsförfattning, naturrätt och juridik även av engelsk statsrättslig litteratur. Locke hör säkerligen till bilden. När 1723 den nya författningen angripits av ivrare för en monarkisk restauration, lät Kanslikollegium utge den andra av Lockes Two treatises on civil government i svensk översättning (Om världslig regerings rätta ursprung, gränssor och ändamål). Domen över de upproriska gick hårt tillrätta med det störtade teokratiska statsskicket, enligt vilket kungamakten flöt omedelbart av Gud. Från den radikale pufendorfianen Christian Thomasius i Halle hämtades därvid argument för folkets suveränitet; all politisk makt hade enligt den naturliga lagen sin källa där.”⁶

⁵ Lindroth 1975b: s. 365.

⁶ Lindroth 1975c: ss. 532-533.

*

Gustavianska tiden

Senare under 1700-talet tillkom upplysningsfilosoferna Montesquieu (1689-1755) & Rousseau (1712-1788). Montesquieu gjorde sig känd genom "Om lagarnas anda" (1748) & Rousseau genom "Det sociala kontraktet" (1762). Montesquieus idéer om en maktbalans kunde liksom naturrätten tolkas på flera sätt: 1772 års statskupp motiverades med att kungamakten måste stärkas så att en "lagom" balans förelåg mellan kung, riksråd & ständer. Att Gustaf III var kallad att genomföra förändringen berodde på att han enligt 1544 års arvföreningen ärvt sin krona, att enligt Pudendorfs tolkning av naturrätten det samhällsfördrag som hans far svurit att följa inte efter dennes död gällde, utan att han själv liksom Gustav II Adolf endast var underkastad Gud och hans lagar. Den blandade monarkin fick således 1772 en tillfällig renässans, men avskaffades genom 1789 års "Förenings- & säkerhetsakt" som gav Gustav III & sonen Gustaf IV så gott som obegränsade möjligheter att kringgå riksdagen. Överlagrat realpolitiken fanns även en del *fysiokratiska* spetsfundigheter av hans lärare Carl Fredrik Schaeffer (1715-1786) som motiverade det återinförda enväldet med att ...

"... det finns inte någon äganderätt utan frihet och ingen frihet utan säkerhet. Det är för att skapa trygghet, frihet och äganderätt som man i samhället har en högsta makt. Den högsta maktens uppgift är att tolka lagarna. De väsentligaste lagarna är naturens egna lagar. Scheffer tänkte sig som fysiokrat vissa eviga, i naturen nedlagda, förnufts-lagar: »De samhällslagar, som av det högste väsendet äro inrättade, föreskriva endast bevarandet av proprietet-rättigheterna [äganderätten], samt av friheten, som därifrån är oskiljaktiga. Den högsta maktens förordningar, som kan kallas positiva lagar, böra intet vara än handlingar, som till allas kunskap och efterlevnad påbjuda samhällsordningen väsentliga lagar.» Han fortsätter: »Den högsta makten i ett samhälle är förbunden att genom positiva lagar kundgöra samhällsordningens naturliga och väsentliga lagar och hon allena äger rättigheten att uppfylla denna dyra plikt.» Scheffers fysiokratiska övertygelse blev än mera tydlig i det tal han höll i Vetenskapsakademien 1772 *Om lagens natur*. Det talet kan betraktas som ett försvarstal för Gustafs statskupp.”⁷

Mera konkret: Gustaf III kunde 1772 utnyttja rädslan inom adelsståndet att partisplittringen (i hattar, mössor, "hovpartiet" & diverse påtryckargrupper) till den grad försvagat Sverige att det som i Polen skulle sluta med landets delning. 1789 kunde han även utnyttja ståndskonflikterna för att återinföra det karolinska enväldet. I utbyte mot att erkänna "Förenings- och säkerhetsakten" erhöll de ofrälse stånden ett antal privilegier: Adelsns företräde till statliga tjänster avskaffades och bönderna tillerkändes äganderätten till sin jord & rätten att köpa (skattefri) frälsejord. Bönderna & de ofrälse ämbetsmännen ansåg sig från den dagen och åtminstone fram till 1914 års bondetåg ha en särskild relation till kungamakten.

Att göra sig till fiende med adeln var inte någon bra idé. 1792 dödades Gustaf III av en adlig frihetskämpe, de adliga officerarnas håglösa insats under finska kriget 1808-09 medförde en polsk delning av landet & 1809 tvingades Gustaf IV (åter av adeln) att abdikera. Eftersom 1809 års revolution, den svenska motsvarigheten till den borgerliga franska revolutionen, var en adlig kontrarevolution mot kungamakten har det alltid rätt en viss förvirring om hur den skall tolkas.⁸

*

Efterbörden

⁷ Segerstedt 1986a: s. 10.

⁸ Kan 1974; Hall 2000: ss. 99-106; Nordin 2000 & 2009; Wolff 2008.

Eftersom Gustaf III stöddes av de ofrälse stånden uppkom (eller snarare kolporterades) en mytologi om att kungen i förening med folket hade avskaffat adelsförtrycket. Inte oväntat hade den nybildade Svenska Akademien en central roll i propagandan. Ledamöterna ansåg att det ingick i uppdraget. Detta kombinerades med ett hejdlöst hyllande av Gustav Vasa:

”För att förstå varför Gustav Vasa förkroppsligar »det allmänna« måste man gå på jakt i Dalins och andra upplysningshistorikers arbeten. Det visar sig då att vad Dalin, Wilde, Botin och Lagerbring gör är inte bara att utveckla en ny syn på nationen generellt. Det handlar också om en politisk berättelse om nationen som kanske varit starkare än någon annan i svensk historieskrivning, och som kan sammanfattas så här: *det nationella (eller »allmänna«) bästa är en sann förening mellan kung och folk, och de perioder när svensk historia har varit sant nationell och tjänat »det allmänna« är när kung och folk verkat som en man*, medan de onationella perioder som varit fördärliga för »det allmänna« är när föreningen mellan kung och folk har brutits av olika typer av splittrande aktörer (som nästan alltid tjänar främmande och »utländska« intressen).

»Högsta magten«, konstaterar Botin i sin historia, »har ifrån Sveriges första upphof bestått hos Svenska Folket i allmänhet«. Det är därför inte märkligt att Botin skrev »Svenska *folkets* historia«, men det måste samtidigt poängteras att han är allra först med att göra detta. Enligt Botin levde svenskarna i forntiden under en fri författning, där kungen hade ledningen men hans makt var begränsad av folket, först och främst av odalmännen. Om någon trampade på folkets frihet hamnade det i raseri, varför folket hade sina speciella folktribuner (lagmännen) som förde odalböndernas talan inför kungen. Lagarna var således uttryck för folkets vilja (Wilde och Dalin hyser liknande uppfattningar). Här ser vi utan tvekan ett inflytande från den antikt inspirerade nyrepublikanism, vars mest berömde företrädare under upplysningen var Montesquieu.

Men under medeltiden hade denna urgamla folkfrihet och balans mellan kung och folk förflyktigats, och medlet härför var först och främst den katolska kyrkan.”⁹

*

Beskrivningen ovan poängterar kontinuiteten i det Svenska monarkiska systemet. Den alternativa beskrivningen är att Sverige 1563-1865 alternerar mellan två politiska system: folkstat (=envälde med stöd av de ofrälse stånden) & ständervälde (=en svag regent eller förmyndarstyre; i praktiken en adelsrepublik); vilket har satt djupa spår i det politiska landskapet ända in i modern tid. (Se även kapitel 7.)

Ytterligare en tolkning är att förmyndarregeringarna & de täta dynastibytena förhindrade en kontinental utveckling till absolut monarki. Dynastierna hann aldrig etablera sig förrän det var över.

⁹ Hall 2000: ss. 99-100.

Referenser

- *Aristoteles (författare) & Karin Blomqvist (översättning & kommentarer). (1993.) Politiken : Politika. Partille: Åström. [Originalen cirka 330-323 f Kr.]
- *Blackstone, William. Commentaries on the Laws of England, book 1-4 (1765-1769). Oxford: Clarendon Press. <lonang.com> (2017-01-01).
- *Bodin, Jean (författare) & Franklin, Julian H (översättare). (1992.) On sovereignty : four chapters from "The six books of the Commonwealth". Cambridge : Cambridge Univ. Press. [Originalen 1576.]
- *Burke, Edmund (författare) & Holm, Carl G m fl. (översättare). (1982.) Reflektioner om franska revolutionen. Stockholm: Contra. [Originalen 1790.]
- *Hall, Peter. (2000.) Den svenskaste historien : nationalism i Sverige under sex sekler. Oskarshamn: Qpress.
- *Hobbes, Thomas. (2004.) Leviathan eller en Kyrklig och civil stats innehåll, form och makt. Göteborg: Daidalos. [Originalen 1651.]
- *Kan, Aleksandr. (1974.) Statskupp eller borgerlig revolution. I: Häften för kritiska studier, 1974:7-8.
- *Lindroth, Sten. (1975a.) Svensk lärdomshistoria : medeltiden, reformationstiden. Stockholm: Norstedts.
- *Lindroth, Sten. (1975b.) Svensk lärdomshistoria : stormaktstiden. Stockholm: Norstedts.
- *Lindroth, Sten. (1975c.) Svensk lärdomshistoria : frihetstiden. Stockholm: Norstedts.
- *Locke, John. (1823.) Two Treatises of Government. I: The Works of John Locke, volume 5. <socialsciences.mcmaster.ca> (2020-01-01). [Originalen 1690.]
- *Montesquieu, Charles-Louis de Secondat. (1990.) Om lagarnas anda eller det förhållande som bör råda mellan lagarna och respektive styrelses författning, seder, klimat, religion, handel etc : vartill författaren fogat nya forskningar över de romerska successionslagarna, de franska lagarna och feodallagarna. Stockholm: Ratio. [Originalen 1748.]
- *Nordin, Jonas. (2000.) Ett fattigt men fritt folk : nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden. Eslöv: B. Östlings bokförlag.
- *Nordin, Jonas. (2009.) Frihetstidens monarki – Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige. Stockholm: Atlantis.
- *Platon (författare) & Jan Stolpe (översättning & kommentarer). (2003.) Staten. Stockholm: Atlantis. [Originalen är från c. 375 f Kr.]
- *Platon (författare) & Jan Stolpe (översättning & kommentarer). (2008.) Lagarna. Stockholm: Atlantis. [Originalen är från c. 375 f Kr.]
- *Polybios (författare) & Ivar A Heikel (översättning & kommentarer). (1943.) Romarnas väg till världsherraväldet. Stockholm: Gebers. [Originalen, känd som Historia, är från c. 150-120 f Kr. Endast de fem första delarna av sammanlagt 40 är fullständigt bevarade.]
- *Pufendorf, Samuel (författare) & Bergh, Birger (översättare). (2001.) Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturrätten : [i två böcker]. Stockholm: City Univ. Press. [Originalen 1702.]
- *Rousseau, Jean-Jacques (författare), Heed, Sven Åke & Stolpe, Jan (översättare). (2018.) Om samhällsfördraget eller statsrättens grunder. Stockholm: Natur & Kultur. [Originalen 1762.]
- *Segerstedt, Torgny T. (1986a.) Svenska Akademien i sin samtid : en idéhistorisk studie. Del 1, 1786-1844.
- + Segerstedt, Torgny T. (1986b.) Svenska Akademien i sin samtid : en idéhistorisk studie. Del 2, 1844-1886.
- *Wolff, Charlotta. (2008.) Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca 1740-1790). Helsinki : Finnish Literature Society.